

Підходи до вивчення складного речення

Проаналізовано аспекти вивчення складного речення, які вітчизняна лінгвістика сформувала ще в другій половині ХХ ст. Наголошено на актуальності цих напрямів на сучасному етапі, окреслено новітні тенденції аналізу одиниць мови й мовлення, пов'язані з прагненням осмислити мовні явища з позицій антропоцентризму. Комплексний підхід, який ураховує структурні, семантичні, стилістичні, комунікативні параметри синтаксичних одиниць і дає змогу розширити об'єкт дослідження за рахунок напрямів, що виникли в межах психолінгвістичної парадигми, автор визначила як основний для вивчення складного речення.

Ключові слова: складне речення, функціональні аспекти синтаксису, стилістичний аналіз, текст, антропоцентризм, суб'єкт мовленнєвої діяльності.

Постановка наукової проблеми та її значення. Сучасні лінгвісти усвідомлюють складне речення як окремий об'єкт синтаксису. Ще в першій половині ХХ ст. в слов'янському мовознавстві це питання було дискусійним. Тривалий час складне речення вважали поєднанням простих. Такий підхід до його розуміння відбивали тогочасні терміни «складне ціле», «сполучення речень» тощо, а визначення синтаксису як науки вказувало на різні об'єкти вивчення, серед яких називали й речення загалом. Думку про інтонаційну й смислову цілісність складного речення, про взаємозалежність його частин (компонентів) обстоювали В. О. Богородицький, В. В. Виноградов та ін. М. С. Поспелов розвинув цю ідею далі, висунувши концепцію, в основі якої – розуміння складного речення як єдиного структурно-семантичного цілого, що виступає також єдиною комунікативною одиницею. Саме визнання науковцями складного речення одиницею вищого порядку порівняно з простим, цілісною комунікативною одиницею вищого рівня зумовило розширення кола об'єктів синтаксису. На цьому вже в 60–70-х рр. ХХ ст. наголосили В. А. Белошапкова, Н. Ю. Шведова та ін.

Мета статті – проаналізувати аспекти дослідження складного речення у вітчизняному мовознавстві, окреслити нові тенденції вивчення.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. У вітчизняному мовознавстві другої половини ХХ ст. вивчення одиниць синтаксису, зокрема складного речення, відбувалося в різних напрямках: з урахуванням структури (формально-синтаксична організація); з погляду семантики, тобто загального граматичного значення, зосередженого в певній конструкції (структурно-семантичний синтаксис); із погляду стилістичного використання як мовної одиниці (функціонально-стилістичні параметри); як одиниці ситуативного спілкування (комунікативний синтаксис) тощо.

У зв'язку з виокремленням функціональних аспектів синтаксису (формально-синтаксичного, семантико-синтаксичного, комунікативного) в лінгвістиці відбулося переосмислення речення як об'єкта дослідження. У мовознавчий обіг ввели поняття *синтаксична функція*, яке трактують як роль, призначення синтаксичних одиниць [7, с. 566]. На противагу панівному формальному розвинувся комплексний (багатоаспектний) підхід до вивчення речення, що передбачає розгляд останнього «не лише як одиниці формування, вираження і повідомлення думки, але й як продукту інтелектуально-комунікативної діяльності мовця, який за своєю інтуїцією, відповідно до лінгвістичних та комунікативних знань використовує той чи інший виражальний засіб з арсеналу співвідносних форм і конструкцій» [2, с. 104].

Закономірність такого підходу зумовлена кількома причинами. По-перше, появою у вітчизняній науці тенденції до розгляду мовних одиниць як функціонально-стилістичних засобів у різних стилях і жанрах літературної мови, оскільки в широкому розумінні синтаксис пов'язаний із проблемою функціонування мови, використання її виражальних можливостей для здійснення прагматично-комунікативної й експресивно-поетичної функцій [4, с. 18]. По-друге, розумінням того, що стилістичне звучання будь-якої синтаксичної одиниці пов'язане з її структурними й семантичними параметрами. По-третє, поширенням погляду на речення як на вищу одиницю мови та вихідну одиницю мовлення, тексту.

Ще В. А. Белошапкова розмежувала речення як об'єкт статичного аспекту синтаксису та як об'єкт динамічного аспекту синтаксису. У першому випадку конструкція не пов'язана з контекстом і

ситуацією мовлення, у другому – функціонує як динамічна структура, тобто комунікативна одиниця, що наділена певною інтонацією, пов'язана з конситуацією мовлення, проте не є тільки фактом мовлення [1, с. 15]. Речення згідно з теорією тексту починають трактувати як «вихідний пункт», «основний будівельний матеріал» для організації складного синтаксичного цілого, а згодом і завершеного твору. Отже, актуальними стають роботи про діалектичну природу речення: з одного боку – це відносно самостійна синтаксична форма, з іншого – частина більш складної єдності, яка залежить від сусідніх частин (речень) і від цілого [9, с. 8–9].

Із виокремленням стилістики як галузі мовознавства, яка вивчає закономірності існування та структурну організацію функціональних стилів, мовні одиниці з погляду додаткового експресивно-стильового забарвлення, цілеспрямований вибір засобів мови, що відповідають стильовим і стилістичним нормам [10, с. 600], увагу лінгвістів привернули різножанрові конструкції експресивного синтаксису, мета яких – максимально акцентувати певну інформацію й тим самим посилити її роль у тексті. Роботи в цьому напрямі обмежувалися переважно вивченням експресивного потенціалу парцеляції, сегментації, номінативних одиниць, вставних конструкцій, лексичних повторів, періодів тощо. Проте згодом дослідники звернули увагу й на стилістичний потенціал синтаксичних одиниць, зокрема різновидів складного речення [11; 12].

Семантичний напрям у дослідженні синтаксичних одиниць, що відображає співвідношення між мовною формою та структурою думки, дав якісно новий поштовх для розвитку стилістичного синтаксису. Науковці звернули увагу на чималі стилістичні можливості синтаксису, підтримувані досить розвиненою синонімією. Внутрішня організація синтаксичних синонімів, їхня синтаксична структура є одним із об'єктів вивчення стилістики. Саме застосування семантичного підходу до синтаксичних явищ дало змогу виявити стилістичну багатогранність останніх, установити, що функціонально-стилістичне призначення тих самих синтаксичних моделей різне й зумовлене певними чинниками, серед яких – стильова належність, функціональні типи мовлення тощо. Актуалізувався погляд на стилістичне вивчення як «своєрідне продовження будь-якого іншого лінгвістичного аналізу», оскільки «стилістичні одиниці мови (стилістичні функції мовних одиниць) існують лише в єдності з іншими мовними одиницями – фонетичними, граматичними, які за своєю суттю завжди матеріальні», «стилістична функція всіх складників мови завжди має матеріальну основу, витворена нею і усвідомлюється разом з нею» [3, с. 26]. Тому стилістичну функцію синтаксичних одиниць не розглядають як сталу, закріплену. У вітчизняній лінгвістиці до розроблення теоретичних засад стилістичного синтаксису та розв'язання низки практичних завдань долучилися І. К. Білодід, С. І. Дорошенко, П. С. Дудик, А. П. Коваль, І. Г. Чередниченко та ін.; зв'язок синтаксичної семантики зі стилістичною системою сучасної української мови, залежність стилістичних категорій від структурно-семантичної організації речення найповніше дослідила С. Я. Єрмоленко.

Отже, у сфері синтаксису поступово актуальними стали опис та аналіз синтаксичних категорій із послідовним простеженням їхньої специфіки в різних аспектах [5, с. 9]. Одним із найперспективніших комплексних напрямів визнано такий, що поєднує аналіз структури й семантики. Таке вивчення набуло поширення в другій половині ХХ ст. як заперечення панівного в той час синтаксичного опису, що ґрунтувався лише на встановленні структурних схем простих і складних речень. Формально-граматичний аспект вивчення різних типів складного речення у вітчизняному мовознавстві має давні традиції, а теорію семантичної структури тісно пов'язують із формально-граматичною. Лінгвісти наголошують на значущості відповідних ознак (чи то семантичних, чи то формальних) і залежно від цього використовують семантико-синтаксичний або структурно-семантичний напрям аналізу мовних одиниць. Із позицій структурно-семантичного синтаксису проблеми складного речення порушили лінгвісти В. А. Белошапкова, І. Р. Вихованець, А. П. Грищенко, С. І. Дорошенко, А. П. Загнітко, М. С. Заборна, С. В. Ломакович, М. В. Ляпон, К. Ф. Шульжук та ін. Суть такого підходу полягає в розумінні первинності мовної форми щодо мовної семантики та зосередженні уваги на структурі складного речення з тією метою, щоб «від мовної форми йти до власне мовного, граматичного змісту – синтаксичної семантики складного речення» [1, с. 6]. Інтерес до співвідношення формальної та семантичної структур став наслідком закономірного поглиблення лінгвістичного аналізу, що призвів до продуктивних спроб дослідити синтаксичні об'єкти в аспекті встановлення їхньої семантики та функцій.

Останніми десятиріччями до кола наукових інтересів вітчизняних мовознавців увійшов комунікативний синтаксис. Специфіка комунікативної організації речення полягає в тому, що вона, на

відміну від формально-граматичної, спрямована у сферу мовлення, а не у сферу мови, тому не залежить від формально-граматичної та семантико-синтаксичної будови. Комунікативні особливості речення можна виявити лише в мовленнєвій ситуації, у тексті.

Новітній етап синтаксичних досліджень, пов'язаний із прагненням осмислити мовні явища з позицій антропоцентризму, започаткували на стику мовознавства та інших дисциплін, зокрема психології. Дослідники розширили об'єкт і предмет мовознавчих студій, методологію, центральною постаттю лінгвістичного вчення визнали носія мови – людину як суб'єкт мовленнєвої діяльності. Проте на цьому етапі помітний відхід від власне лінгвістичних студій, хоча останні ще не вичерпали себе, а лише потребують осучаснення відповідно до наукових здобутків сьогодення. Можливість реалізувати антропоцентричну концепцію в межах синтаксичних досліджень, зокрема при вивченні складного речення, дає вже апробований комплексний підхід [8, с. 325, 332]. Так, складному реченню все ще не приділено достатньо уваги в аспекті стилістичного аналізу. Останній переважно зводять до опису випадків, що є відхиленнями від синтаксичної норми. Актуальними, на нашу думку, стали б комплексні дослідження індивідуального мовного стилю автора з аналізом синтаксичних засобів досягнення комунікативної мети. Цей напрям постає в контексті психолінгвістичної теорії мовленнєвої діяльності. Остання, як і будь-яка діяльність людини, спрямована на результат. Результатом мовленнєвої діяльності є розуміння реципієнтами смислу повідомлення та їхнє говоріння у відповідь. Коли йдеться про художній текст, то вочевидь відгуком на авторський текст є формування в читача певної світоглядної позиції. Саме стосовно художнього тексту з огляду на його комунікативне призначення – знайти відгук серед якнайширшого загалу – і з огляду на його специфіку – образне опрацювання світу – можемо говорити про багатозначність сприймання реципієнтами, оскільки кожен по-різному прочитує підтекст, закладений автором.

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Системне дослідження мовних одиниць у різних функціональних стилях та жанрах, спрямоване на розкриття взаємозв'язку формальних і семантичних параметрів складних конструкцій як базового для виявлення в їхній структурі та семантиці стилістичного компонента, не втратило своєї актуальності й реалізує одну з найважливіших проблем сучасної вітчизняної лінгвістики – комплексний аналіз синтаксичних категорій мови. Різномасштабне дослідження складного речення є перспективним у мовознавстві, оскільки поряд з іншим формує базу для з'ясування закономірностей організації зв'язного тексту.

Багатоаспектний підхід дає змогу також розширити об'єкт дослідження та напрями аналізу синтаксичних одиниць відповідно до новітніх наукових тенденцій.

Джерела та література

1. Белошапкова В. А. Сложное предложение в современном русском языке. Некоторые вопросы теории / В. А. Белошапкова. – М. : Просвещение, 1967. – 160 с.
2. Гуйванюк Н. В. Формально-семантичні співвідношення в системі синтаксичних одиниць / Н. В. Гуйванюк. – Чернівці : Рута, 1999. – 335 с.
3. Дудик П. С. Стилістика української мови / П. С. Дудик. – К. : Вид. центр «Академія», 2005. – 368 с.
4. Єрмоленко С. Я. Семантичний аспект дослідження синтаксису і проблеми стилістики / С. Я. Єрмоленко // Мовознавство. – 1981. – № 1. – С. 16–25.
5. Загнітко А. П. Сучасні лінгвістичні теорії / А. П. Загнітко. – Донецьк : ДонНУ, 2006. – 335 с.
6. Калашникова Г. Ф. Многокомпонентные сложные предложения в современном русском языке / Г. Ф. Калашникова. – Харьков : Вища шк., 1979. – 159 с.
7. Лингвистический энциклопедический словарь / [редкол. : Н. Д. Арутюнова, В. А. Виноградов, В. Г. Гак и др.]. – [2-е изд., доп.]. – М. : Большая Рос. энцикл., 2002. – 709 с.
8. Ломакович С. Синтаксис речення: у пошуках предмета дослідження / С. Ломакович // Невгасимий словосвіт : [зб. наук. пр. на пошану професора В. С. Калашника]. – Х. : Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна, 2011. – С. 325–333.
9. Солганик С. Я. Синтаксическая стилистика / С. Я. Солганик. – М. : Высш. шк., 1973. – 214 с.
10. Українська мова : енциклопедія / [редкол. : В. М. Русанівський, О. О. Тараненко (співголови), М. П. Зяблюк та ін.]. – К. : Укр. енцикл., 2000. – 750 с.
11. Формановская Н. И. Стилистика сложного предложения / Н. И. Формановская. – [2-е изд., стереотип.]. – М. : КомКнига, 2007. – 240 с.
12. Шкарбан Т. М. Структурні типи й стилістичні можливості складних конструкцій із п'ятикомпонентною однорідною супідрядністю / Т. М. Шкарбан // Актуальні проблеми сучасної філології. Мовознавчі студії : [зб. наук. пр. Рівнен. держ. гуманіст. ун-ту]. – Рівне : [б. в.], 2005. – Вип. 13. – С. 67–70.

Рычагивская Юлия. Подходы к изучению сложного предложения. В статье проанализированы аспекты исследования сложного предложения, которые сформировались в отечественной лингвистике еще во второй половине XX в. Обращено внимание на актуальность этих тенденций и на данном этапе, несмотря на активное распространение в современной науке новейших направлений изучения единиц языка и речи, возникших в пределах парадигмы антропоцентризма. Комплексный подход, учитывающий структурные, семантические, стилистические, коммуникативные параметры и позволяющий расширить направления исследования за счет психолингвистического анализа синтаксических единиц, рассмотрен как ведущий в изучении сложного предложения.

Ключевые слова: сложное предложение функциональные аспекты синтаксиса, стилистический анализ, текст, антропоцентризм, субъект речевой деятельности.

Rychagivska Yuliia. Approaches to Complex Sentence Study. The article analyses complex sentence study aspects formed in the national linguistics in the second part of of the XX century. The attention is drawn to the fact that those tendencies are still relevant despite the growing spread of the newest trends in language and speech units study that are connected with the anthropocentric paradigm in the modern science. Comprehensive approach which takes into account structural, semantic, stylistic and communicative parameters and allows to expand syntax trends by psycholinguistic analysis of syntactic units is considered to be the leading one in complex sentence study.

Key words: complex sentence, functional aspects of syntax, stylistic analysis, text, anthropocentrism, subject of speech activity.

Стаття надійшла до редакції
05.08.2013 р.